

Prof. dr. Carel Jansen
Afscheidscollege Rijksuniversiteit Groningen, 19 januari 2018

**Vanavond om kwart over zes ben ik vrij.
Ontwikkelingen in de Taalbeheersing/Communicatiekunde**

Mevrouw de decaan, dames en heren,

Ik neem u mee naar mijn geboortestad, Tilburg. Het jaar is 1978. Daar en toen werd het allereerste congres gehouden van docenten en onderzoekers die voor de taak stonden een nog piepjonge wetenschappelijke discipline vorm te geven. Taalbeheersing was de vlag waaronder gevaren werd. VIOT, ofwel *Vereniging Interuniversitair Overleg Taalbeheersing*, was de wat ongelukkige naam die het eerste bestuur had gekozen voor het werkverband waarin de beoefenaars van het nieuwe vakgebied zich georganiseerd hadden. Tot dat eerste bestuur behoorde onder meer wijlen Arrie van Berkel, staflid van de toen net gestarte Groningse sectie Taalbeheersing en de allereerste VIOT-voorzitter. Voor de Vlaamse inbreng zorgde Ludo Beheydt, werkzaam in Leuven, uit Rotterdam kwam Henk Brand en van het Utrechtse Instituut De Vooyts kwam mijn vroegere docent Fritz Zondervan. Ook ikzelf mocht meedoen, als jongste bestuurslid - jongste bediende zou ik bijna zeggen. Samen met Jan van der Staak, Egbert Woudstra en Michaël Steehouder was ik in die tijd werkzaam aan de vakgroep Toegepaste Taalkunde van wat toen nog de Technische Hogeschool Twente heette.

Het is me een waar genoegen dat ik nu, veertig jaar later, mijn afscheid van het werk aan verschillende Nederlandse universiteiten direct kan laten volgen op een congres dat diezelfde *Vereniging Interuniversitair Overleg Taalbeheersing* heeft georganiseerd. Hier in Groningen, in het mooie academiegebouw waar wij nu verzameld zijn, heeft de afgelopen tweeëneenhalve dag het veertiende in een reeks van driejaarlijkse congressen plaats gevonden op het gebied van de Taalbeheersing, ook wel aangeduid als Communicatiekunde of Communicatie- en Informatiewetenschappen.

Honderdvijfenveertig onderzoekers en gevorderde studenten uit Nederland, Vlaanderen en dit keer ook Zuid-Afrika, hebben onder de paraplu van *Duurzame Taalbeheersing* resultaten uitgewisseld van recent werk op een veelheid van deelgebieden. Graag geef ik een korte impressie van het verschil tussen waar we stonden in 1978 en waar we ons inmiddels als taalbeheersers bevinden.

Er is nogal wat gebeurd in de afgelopen veertig jaar. Waren er in 1978 in Tilburg achttien lezingen, waarin meestal melding werd gemaakt van onderzoek dat nog in de steigers stond,¹ de afgelopen drie dagen zijn er negentig lezingen gehouden - in verreweg de meeste gevallen over afgerond onderzoek. Daarnaast waren er nog eens zeven symposia, met bijdragen van onderzoekers van verschillende universiteiten.² Opvallend ook is het verschil in wetenschappelijke status van de deelnemers. In 1978 was het nog een grote uitzondering als een taalbeheerser (die naam gebruik ik nog maar even voor neerlandici die onderzoek deden of doen op dit gebied) gepromoveerd was. Ik denk dat dat eigenlijk alleen gold voor mijn eerste taalbeheersingsdocent en later promotor Wim Drop. Daarbij moet worden aangetekend dat diens proefschrift gewijd was aan de historische roman, en niets van doen had met zijn latere vak.³ Anno 2018 is de grote meerderheid van de onderzoekers in ons vak gepromoveerd dan wel dicht in de buurt van de eindstreep van het promotietraject. Pas in 1981 werd de al genoemde Utrechter Wim Drop hoogleraar Taalbeheersing.⁴ Inmiddels zijn er aan de meeste universiteiten leerstoelen in ons vakgebied gevestigd - vaak ook aanzienlijk meer dan één. Van internationale publicaties van Nederlandse taalbeheersers was in 1978 feitelijk nog geen sprake; in 2018 is het ondenkbaar dat een taalbeheersingsonderzoeker niet ook in internationale, meest Engelstalige

tijdschriften publiceert.

Er is dus veel veranderd in veertig jaar – ten goede durf ik wel te zeggen – maar veel ook is hetzelfde gebleven. Werden er in 1978 lezingen gegeven over uiteenlopende onderwerpen op deelgebieden als argumentatieleer, tekst- en gespreksanalyse, vaktaalonderzoek en methoden en technieken van taalvaardigheidsmeting, ook in 2018 is er sprake van een grote diversiteit. De afgelopen dagen waren er bijdragen over onder meer institutionele interactie, persuasieve communicatie, onderwijs & leren, stilistiek, metaforen, begrijpelijke taal en gezondheidscommunicatie. Je hoeft er de inhoudsopgaves van de twaalf tot nu toe verschenen VIOT-congresbundels maar op na te slaan om te zien dat die diversiteit altijd kenmerkend is geweest voor ons vak.⁵ Datzelfde geldt voor de inter- en multidisciplinaire benadering die in een groot deel van ons onderzoek te herkennen valt. Taalbeheersers hebben zich van meet af aan graag laten inspireren door, en ook gebruik gemaakt van kennis en onderzoeksmethoden uit andere vakgebieden, zoals de formele logica, de cognitieve en de sociale psychologie en niet te vergeten de linguïstiek.

Een belangrijk onderscheid echter met deze disciplines is dat het in de Taalbeheersing niet alleen gaat om de beschrijving en vooral verklaring van verschijnselen die zich voordoen in de werkelijkheid. Nee, in ons vak hebben we daar altijd een doel naast, of misschien wel boven gezien. Taalbeheersers ambiëerden en ambiëren hopelijk nog steeds met hun onderzoek een bijdrage te leveren aan de oplossing van problemen die zich voor kunnen doen in de communicatie tussen individuen en meer nog misschien tussen individuen en instellingen waar die individuen mee te maken krijgen. Zoals mijn, ik zou bijna zeggen wapenbroeder Michaël Steehouder, inmiddels alweer een paar jaar met emeritaat, en ikzelf ooit naar voren brachten in een artikel in het Groningse tijdschrift *Gamma*: uiteindelijk gaat het er in de Taalbeheersing om de verworven kennis en inzichten in te zetten voor praktische oplossingsmethoden voor problemen in het taalverkeer.⁶

Het is dan ook geen toeval dat juist taalbeheersers, waar mogelijk in samenhang met hun onderzoek, lesmethoden en handboeken hebben ontwikkeld voor het secundaire en tertiaire onderwijs waarin de aandacht ook uitging naar praktische oplossingen voor taalverkeersproblemen. Ik denk dan bijvoorbeeld aan *Taaldaden* van Toine Braet,⁷ ook met emeritaat nu, voor het voortgezet onderwijs, aan *Zakelijke communicatie* van Daniël Janssen en zijn co- auteurs voor het hoger onderwijs,⁸ aan *Argumentatie* van Frans van Eemeren en Franciska Snoeck Henkemans,⁹ aan *Instructieve teksten* van Fons Maes en Nicole Ummelen,¹⁰ aan *Overtuigende teksten* van Hans Hoeken, Jos Hornikx en Letticia Hustinx¹¹ en aan *Tekstanalyse* van Joyce Karreman en Renske van Enscht.¹² Uit de hoek van de Taalbeheersing komen ook bijvoorbeeld *Leren communiceren*,¹³ *Professioneel communiceren*,¹⁴ de *Handleidingenwijzer*¹⁵ en de *Formulierenwijzer*.¹⁶ Het doet me plezier dat ik in de totstandkoming van die vier handboeken een rol heb kunnen spelen.

Mooi bij dit alles vind ik dat de soms felle discussie over object en doelstelling van ons vak, die in de beginjaren tot nuttige inzichten geleid heeft maar die ook veel negatieve energie gekost heeft, inmiddels ver achter ons ligt. Toen mijn Twentse collega Egbert Woudstra en ik in 1981 voor De Nieuwe Taalgids de balans opmaakten van tien jaar discussie over Taalbeheersing, toen eindigden we met de verzuchting dat het goed zou zijn als er in de volgende tien jaar meer energie in het daadwerkelijke onderzoek zou worden gestoken.¹⁷ Gelukkig is dat ook gebeurd, en niet alleen in wat toen nog de komende tien jaar waren. Er is hard gewerkt, en met goed gevolg. Het vak staat er prima voor, de onderzoekers van nu zijn goed opgeleid, ze zijn productief, ze hebben plezier in wat ze doen, en het wetenschappelijk belang van hun werk wordt ook erkend buiten de eigen kring. Daarvan

getuigen niet alleen de vele Nederlandse en internationale publicaties, maar ook de door onderzoeksfinanciers als NWO en ZonMw gehonoreerde individuele en programma- aanvragen.

Speciaal noem ik hier het onderzoekprogramma *Begrijpelijke taal en effectieve communicatie*, waar ik samen met Ted Sanders, Leo Lentz, Wilbert Spooren en Claes de Vreese bij NWO voor heb gepleit.¹⁸⁷ Gelukkig werd ons voorstel gehonoreerd en konden er negen Taalbeheersingsonderzoeksprojecten met een deels fundamenteel en een deels toegepast karakter worden uitgevoerd. Uniek was dat al dat onderzoek mede werd gefinancierd door maatschappelijke partners als het CITO, ABN/AMRO, de Belastingdienst en de Nederlandse Taalunie. Behalve veel wetenschappelijk relevante uitkomsten, gepubliceerd in een reeks van artikelen en een snel groeiend aantal proefschriften, was er ook een grote maatschappelijke opbrengst. Zo ontwikkelde een breed samengesteld onderzoeksteam onder aanvoering van mijn Utrechtse collega Henk Pander Maat in de afgelopen vijf jaar een geavanceerd meetinstrument dat het beter dan ooit mogelijk maakt om de leesbaarheid van Nederlandstalige teksten op een geautomatiseerde manier te voorspellen.¹⁹

Met een vergelijkbare aanpak, maar dan op een bescheidener schaal, werken mijn Zuid-Afrikaanse collega's in het Taalsentrum van de Universiteit Stellenbosch en ikzelf op dit moment ook aan geautomatiseerde leesbaarheidsvoorspelling, maar dan voor het Afrikaans. De komende jaren willen we de aandacht daarnaast gaan richten op de negen andere officiële talen die Zuid-Afrika naast het Engels telt, isiXhosa, isiZulu en Sepedi bijvoorbeeld. Daarbij kunnen we gelukkig gebruik maken van het uitstekende tekstanalyse- instrumentarium dat in het Zuid-Afrikaanse Potchefstroom al voor die talen is ontwikkeld. Daarnaast hopen we te kunnen blijven profiteren van de taaltechnologische expertise van informatiekundigen in de Groningse Letterenfaculteit, Gertjan van Noord en Martijn Wieling onder meer. Einddoel is dat er voor Zuid-Afrika nieuwe, goed functionerende leesbaarheidsformules komen voor andere talen dan alleen het Engels. Die formules vormen natuurlijk geen panacee voor alle schrijfproblemen. Maar ze kunnen wel nuttig zijn voor organisaties die voor de taak staan om grote groepen met ook minder geletterde lezers op een begrijpelijke manier in hun moedertaal te informeren over onderwerpen die voor hen van belang zijn.²⁰

Ik keer terug naar de vergelijking tussen de Nederlandse Taalbeheersing van de jaren zeventig en die van nu. Een van de verschillen is dat in de beginperiode vooral teksten werden bestudeerd die een informatief of persuasief doel hadden. In de jaren tachtig en negentig zijn daar instructieve teksten bij gekomen. Onderzoekers op dit deel terrein zoals mijn Groningse collega Ielka van der Sluis willen niet alleen weten welke kenmerken teksten meer of minder begrijpelijk en meer of minder overtuigend maken; een belangrijke vraag is nu ook hoe schrijvers lezers kunnen helpen bij de uitvoering van heel concrete taken waar die lezers voor komen te staan. U kunt denken aan papieren gebruiksaanwijzingen en online-hulp voor het gebruik van het groeiende aantal functies van allerlei digitale tools die ons tegenwoordig ter beschikking staan. U kunt ook denken aan bijvoorbeeld aanwijzingen die in ziekenhuizen worden gegeven aan patiënten die net geopereerd zijn, of aan formulieren die door burgers op papier of via het web moeten worden ingevuld om een recht te doen gelden of aan een verplichting te voldoen.

Hoe groot de kloof kan zijn tussen een formulierenontwikkelaar die vast erg zijn best heeft gedaan om heldere instructies te geven en een invuller die probeert die instructies naar beste kunnen op te volgen, laat een klassiek geworden filmpje zien. Het filmpje is gemaakt in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Het duurt ongeveer twee minuten, en het begint met een aantal antwoorden op de vraag 'Wat is een rechtspersoon?'²¹

Er is nog flink wat werk aan de winkel voordat alle Nederlandse overheidsformulieren goed zijn afgestemd op de voorkennis, de vaardigheden en de behoeften van de invullers. Niet voor niets nemen onbegrijpelijk taalgebruik en lastig in te vullen formulieren nog altijd een prominente plaats in in de top-tien van knelpunten in de dienstverlening aan burgers. Zoals Michaël Steehouder - ik noemde hem al - en ikzelf nu zo'n dertig jaar geleden in ons overheidscommunicatie-onderzoek hebben kunnen laten zien, dragen onbegrijpelijke formulieren en overheidsteksten ertoe bij dat toeslagen en kortingen juist die mensen niet bereiken die er het meest afhankelijk van zijn.²² Deze zogenoemde 'onderconsumptie van sociale regelingen' vormt ook nu nog een bedreiging voor het maatschappelijke functioneren van bijvoorbeeld de vele laaggeletterden die Nederland nog altijd telt. De cursussen die de *Stichting Lezen en Schrijven* voor laaggeletterden aanbiedt, verdienen ruime steun. Maar ze zijn niet voldoende om het communicatieprobleem op te lossen. Ten minste zo noodzakelijk is het dat de overheid zelf zo helder mogelijk teksten produceert. Het doet me dan ook deugd dat er inmiddels op initiatief van de Nederlandse Taalunie een *Netwerk Begrijpelijke Overheid* tot stand is gekomen en dat er brede steun is voor het manifest getiteld *Direct duidelijk* dat we vanuit dit netwerk onlangs naar buiten hebben gebracht.²³

Onze ambitie is dat er in het Nederlandse taalgebied een duurzame verbetering wordt bereikt in de communicatie tussen overheidsinstellingen en burgers, online en op papier. Mensen voor wie uitingen van de overheid bedoeld zijn, moeten die beter gaan begrijpen, ze moeten beter gaan doorzien wat de consequenties voor hun eigen situatie zijn, en ze moeten de communicatie met de overheid hoger gaan waarderen. Zo wordt de effectiviteit van overheidsinstellingen vergroot en worden ook de financiële belangen van individuele burgers gediend. Maar belangrijker nog is dat het vertrouwen in de overheid wordt versterkt als er adequaat en dus begrijpelijk met de burger wordt gecommuniceerd. Het is eenvoudigweg een democratische plicht voor de overheid om Direct duidelijk te zijn, zo eindigt ons manifest. Ik zie ernaar uit samen met onder meer Taalunie-collega Johan van Hoorde en met onderzoekers als Thea van der Geest en Ted Sanders in de komende periode nader vorm aan dit initiatief te geven.

Een tekstsoort die van meet af aan ruime belangstelling van taalbeheersers heeft genoten, is die van de persuasieve teksten; ik noemde die al even. De schrijver, of spreker natuurlijk, probeert de lezer of luisteraar te overtuigen van zijn of haar standpunt, vaak met als uiteindelijke doel invloed uit te oefenen op het gedrag van de lezer of luisteraar. Om dat te bereiken kunnen natuurlijk redelijke argumenten worden gebruikt - de emeriti-hoogleraren Taalbeheersing Frans van Eemeren en Peter-Jan Schellens en hun collega's hebben op dat gebied nationaal en internationaal school gemaakt. Maar er kunnen ook andere middelen worden ingezet om standpunten en gedrag te beïnvloeden.

Verhalen bijvoorbeeld, want 'stories can entertain and have an impact at the same time'. Zo verwoordde actrice Michelle Pfeiffer deze oude waarheid onlangs nog eens bij de uitreiking van de *Golden globes*. In 1979, in het allereerste nummer van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, wijdde Wim Drop al een kort referaat aan de mogelijkheden om met goed vertelde verhalen te overtuigen. Zijn eerste zin luidde: "De rol van verhalende elementen in de persuasieve communicatie lijkt toenemende aandacht te trekken".²⁴ Die aandacht is de laatste decennia nog veel groter geworden dan zich in 1979 liet aanzien. Geïnitieerd door mijn inmiddels Utrechtse collega Hans Hoeken is er de afgelopen jaren in Nederland een kwalitatief en kwantitatief sterke onderzoekslijn ontstaan, met uitkomsten die niet alleen bijdragen aan onze kennis over de effecten die van verhalen verwacht mogen worden. We weten ook steeds beter hoe die effecten zich laten verklaren uit processen als identificatie en transportatie, en ook hoe die processen bevorderd kunnen worden door talige en niet- talige keuzes. Heel onlangs nog heeft

de Nijmeegse hoogleraar *Narratieve Communicatie*, José Sanders, in een mooie oratie laten zien wat er bijvoorbeeld met subtiele perspectiefwisselingen in een verhaal bereikt kan worden.²⁵

Speciale aandacht voor de overtuigingskracht van verhalen is er in de massamediale gezondheidsvoorlichting. Dat is een belangrijk maar lastig terrein voor communicatiespecialisten. Ondanks de inmiddels lange geschiedenis van de gezondheidsvoorlichting is succes bepaald niet gegarandeerd. Lang niet alle boodschappen over gezondheid die via de massamedia worden verspreid, blijken er bij de doelgroep toe te leiden dat de kennis over het onderwerp wordt vergroot, laat staan dat de ontvangers worden overgehaald tot gezonder gedrag. Maar dankzij nieuw theoretisch en empirisch onderzoek wordt het gelukkig wel steeds duidelijker welke mogelijkheden er zijn om op dit gebied toch vooruitgang te boeken - bijvoorbeeld via verhalen.

In het onderzoek in onze Groningse groep hebben we de aandacht speciaal, maar niet exclusief gericht op *fotoverhalen*. Als voorbeeld dienden daarbij in eerste instantie de zogenaamde fotonovelas zoals die in de VS worden ingezet in de gezondheidsvoorlichting aan met name laaggeletterde, van oorsprong Spaanstalige, inwoners van de zuidelijke staten. De boekjes, want dat zijn het, halen het A5-formaat niet. Ze tellen alles bij elkaar nog geen 2000 woorden en elke bladzijde staat vol foto's. Je hebt ze uit voor je het weet en daarvoor hoef je geen ervaren of vaardige lezer te zijn. Het zijn verhalen over thema's als liefde en seks, vriendschap en jaloezie, verdriet en geluk, leven en dood. Maar ze gaan tegelijk over medicijngebruik, over omgaan met Alzheimerpatiënten, over een HPV- vaccinatie voor je dochter, over praten met je huisarts, of over diabetes en overgewicht. De rijkelijk aanwezige foto's kunnen begripsproblemen met de tekstjes compenseren, zo is de gedachte. Maar nog belangrijker: het gaat in de fotoverhalen niet om zomaar een uiteenzetting van op zichzelf relevante informatie zoals dat traditioneel gebeurt in de schriftelijke gezondheidsvoorlichting. Nee, er wordt echt een *verhaal* verteld, waardoor lezers zich aangesproken kunnen voelen.²⁶

Omdat we benieuwd waren naar de effecten van fotoverhalen, ook bij hoger opgeleiden, en omdat we die effecten ook graag wilden kunnen verklaren, zijn we daar ook zelf onderzoek naar gaan doen. Voor ons eerste experiment gebruikten we een letterlijk vertaalde versie van het Amerikaanse *Sweet Temptations*: een fotonovela met als centraal thema diabetes. Voor een experiment met 89 laaggeletterde en 113 hoger geletterde Nederlanders hebben we *Sweet Temptations* letterlijk vertaald. Het resultaat, *Zoete verleiding*, hebben we vergeleken met een traditioneel vormgegeven, zakelijke brochure met dezelfde informatie daarin. Uit een kennistoets bij de onderzoekers die ofwel het fotoverhaal ofwel de traditionele versie hadden gelezen, bleek dat *Zoete verleiding* significant beter scoorde. Tegelijk bleek dat lezers van beide versies het significant beter deden dan een controlegroep die geen nieuwe informatie over diabetes had gekregen. Een interactie-effect van experimentele conditie en niveau van geletterdheid vonden we niet. Het succes van *Zoete verleiding* op het punt van diabeteskennis hing dus niet af van de laag- of hoger-geletterdheid van de lezers. We hebben ook gekeken naar effecten van het verhaal op het voorgenomen gedrag. Wat we vonden was dat met name transportatie van belang was. Hoe meer de lezers zich verplaatsten in de wereld van het verhaal en vergaten wat er om hen heen gebeurde, hoe sterker hun voornemen was om over diabetes te gaan praten, en dan met name met de huisarts.²⁷

Onze promovenda Ruth Koops van 't Jagt heeft de afgelopen jaren onderzoek gedaan naar een ultrakort type fotoverhaal, de fotostrip. Naar verwachting zal het proefschrift van Ruth in de komende maanden naar de leescommissie gestuurd kunnen worden. Hetzelfde geldt voor de dissertaties van onze andere promovendi op het gebied van de gezondheidscommunicatie, Lennie Donné en Joëlle Ooms. Van de samenwerking met deze drie jonge, getalenteerde onderzoekers en zeker ook van de

samenwerking met de andere begeleiders, John Hoeks uit onze eigen afdeling en Menno Reijneveld en Andrea de Winter van Sociale Geneeskunde, heb ik niet alleen veel geleerd - ik heb er ook van genoten.

Natuurlijk, we zijn er nog niet. Zo willen we graag meer weten over de invloed van de culturele achtergrond van de lezers. Is het een nadeel dat *Zoete verleiding* mensen en omgevingen laat zien die Nederlandse lezers allicht minder vertrouwd voorkomen dan de oorspronkelijk Spaanstalige lezers in de Verenigde Staten? Of leidt een verhaal dat de lezer aanspreekt sowieso tot transportatie - waar en wanneer het zich ook afspeelt? Dat laatste lijkt ook in de gezondheidscommunicatie het geval te zijn.

Onze Master-studente Maya Garate Gamboa voerde onlangs hier in Nederland bij in totaal 130 lezers met een verschillende culturele achtergrond een mooi onderzoek uit. Daarbij gebruikte ze verschillende versies van een fotostrip die een andere culturele setting lieten zien. Enigszins tot onze verrassing werden er nauwelijks effectverschillen gevonden, en dat gold zowel voor de groep deelnemers met een Arabische achtergrond als voor de groep deelnemers met een Nederlandse achtergrond.²⁸

We beseffen dat ons onderzoek zich vaak afspeelt in wat je een laboratoriumsituatie kunt noemen. Deelnemers worden geïnstrueerd om iets te gaan lezen - ook als ze daar normaal gesproken geen zin in zouden hebben. Maar wat gebeurt er in de werkelijkheid, die van een wachtkamer bijvoorbeeld? Wordt een fotoverhaal daar vaker opgepakt dan een traditionele brochure? Een eerste onderzoek, door onze Zuid-Afrikaanse jonge doctor Burt Davis, leverde op dat punt positieve uitkomsten op. Het Afrikaanstalige fotoverhaal over crystal meth dat hij ontwikkelde, *Spyt kom te laat*, werd niet alleen hoger gewaardeerd dan een traditionele brochure over hetzelfde onderwerp maar *Spyt kom te laat* bleek in een gezondheidskliniek in een klein plaatsje in de Westkaap ook vaker mee naar huis genomen te worden.²⁹

Tot zover over de instructieve en de persuasieve communicatie. Ik wil nog graag iets zeggen over het werk van taalbeheersers op een ander vlak, dat van het moedertaalonderwijs. In de jaren zeventig sprak aandacht in de Taalbeheersing voor het moedertaalonderwijs vanzelf. Studenten en ook middelbareschoolleerlingen moesten tot vaardige en kritische taalgebruikers worden opgeleid die zich maatschappelijk konden redden - ook als ze uit milieus kwamen waar een hoog niveau van taalvaardigheid niet vanzelf aanwezig was. In de jaren tachtig kwam het accent anders te liggen. Taalbeheersers gingen zich meer en meer richten op de wereld buiten het onderwijs.

Een kenmerkende gebeurtenis was het verschijnen van een themanummer van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* in 1987 onder de veelzeggende titel Taalbeheersing in de markt. Egbert Woudstra en ik schreven in de inleiding van dat nummer dat taalbeheersers meer en meer entrepreneur aan het worden waren. Dat gold zowel voor de onderzoekers als voor afgestudeerden die buiten het onderwijs aan het werk gingen. Enigszins provocatief noemden we dat "een ontwikkeling die niet alleen onontkoombaar, maar ook in meer dan één opzicht winstgevend is". De toenmalige minister-president Lubbers, die het land dat hij bestuurde graag zag als de BV Nederland, zal er niet ontevreden mee geweest zijn. Nu is het met die winstgevendheid althans in financieel opzicht wel mee- of zo u wilt tegengevallen, maar onmiskenbaar is dat zich eind jaren tachtig een flinke trendbreuk heeft voorgedaan. Taalbeheersers voerden steeds meer, en ook met steeds meer succes, onderzoek uit naar problemen waar bijvoorbeeld organisaties in de overheid en de gezondheidssector voor kwamen te staan. Het werd ook steeds gewoner dat studenten stage liepen in dit soort organisaties en daar dan vervolgens ook aan het werk gingen.³⁰

Behalve positieve effecten voor de breedte van het onderzoek en voor de werkgelegenheid was er ook een negatief effect. Taalbeheersers hadden nauwelijks nog aandacht voor wat er in het schoolvak Nederlands gebeurde. “Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden?” zo vroeg mijn Leidse collega Toine Braet zich retorisch af in zijn afscheidsrede uit 2007. ‘Verraad’ is een wel heel dramatische karakterisering van wat er is gebeurd, maar dat we ons als taalbeheersers tot voor enkele jaren veel minder hebben gericht op vragen die met het schoolvak Nederlands samenhangen dan daarvoor, dat valt niet te ontkennen. Dat is des te opmerkelijker omdat precies in de periode waarin taalbeheersers aan de universiteiten *en groupe* een andere kant op keken, in het schoolvak Nederlands de aandacht voor praktische communicatieve vaardigheden steeds prominenter werd. Was er aanvankelijk nog sprake van een zeker evenwicht in de wijze waarop die vaardigheden gedoceerd en getoetst werden en was er ook nog flink wat ruimte voor Letterkunde en Taalkunde, aan het eind van de vorige eeuw werd het vooral leesvaardigheid wat de klok sloeg. En dat is nog steeds zo. Alleen leesvaardigheid wordt tegenwoordig nog getoetst in het centraal examen voor havo en vwo. En zoals mijn Groningse collega Theo Witte onlangs heeft laten zien, wordt dat onderdeel sinds enkele jaren op de meeste scholen ook nog eens meegenomen in de eigen schoolexamens. Alles bijeen heeft leesvaardigheid, feitelijk verengd tot tekstverklaring, een gewicht van rond de 60% gekregen in de finale beoordeling van de vorderingen in het vak Nederlands. Productieve vaardigheden als schrijven en spreken dus moeten het alles bijeen met 25% doen, literatuur heeft een gewicht van een schamele 10% en zogenaamde ‘schooleigen’ onderwerpen als spelling en formulering leggen zo’n 5% in de schaal. Taalkunde ontbreekt zelfs geheel in deze lijst. In 1997 schrapte toenmalig staatssecretaris Netelenbos ‘kennis over taal en taalverschijnselen’ als onderdeel van het examen voor het schoolvak Nederlands.³¹

Dit alles is niet zonder gevolgen gebleven voor de inhoud van het vak en voor de waardering van de leerlingen. Begrijpelijkerwijs willen schoolbestuurders en docenten graag dat er zo veel mogelijk leerlingen slagen voor het eindexamen, en als het daar vooral om tekstverklaring gaat, dan is dat ook meteen een hoofdmoot van het onderwijs dat aan het examen vooraf gaat. Teaching to the test is dan het motto - en al gauw draait het daarbij om het aanleren van trucjes en ezelsbruggetjes, en niet meer om echte kennis en inzicht. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de meeste leerlingen het schoolvak Nederlands ronduit saai vinden, en dat het academisch niveau van wat er bij Nederlands wordt gedoceerd in hun ogen in de buurt van het vak gymnastiek ligt.

Gelukkig is er een tegenbeweging. Begin 2016 werd het *Manifest Nederlands op school* gelanceerd, namens de meesterschapsteams Nederlandse Letterkunde en Taalkunde/Taalbeheersing.³² Die teams van vakwetenschappers en vakdidactici werden ingesteld door faculteiten aan acht Nederlandse universiteiten, op initiatief van het *Regieorgaan Geesteswetenschappen* onder leiding van mijn gewaardeerde Utrechtse collega-neerlandicus Frits van Oostrom. ‘Bewust geletterd’ is het motto van het manifest. In de totstandkoming daarvan hebben mijn Groningse collega Kees de Gloppe en mijn Nijmeegse ex-collega’s Peter-Arno Coppen en Anneke Neijt een belangrijke rol gespeeld. Einddoelen van het voortgezet onderwijs in het vak Nederlands moeten volgens hen worden: bewuste literaire competentie en bewuste taalvaardigheid. ‘Bewust’ is het woord dat hier de volle aandacht verdient. De kennis en vaardigheden die worden verworven, moeten volgens de schrijvers van het manifest steunen op inzicht in taal, literatuur en communicatie. Daar schaar me ik graag achter, net zoals gelukkig heel veel middelbare- schooldocenten, en neerlandici en vakdidactici aan de universiteiten.

Om bewuste taalvaardigheid te bereiken - ik beperk me daar even toe - doen we er denk ik goed aan om nadrukkelijker dan tot nu toe, aan te sluiten bij de klassieke retorica. Ik geef het toe, ik ben een late bekeerling, maar in navolging van de pleidooien die Leidse taalbeheersers als Toine Braet en Jaap de Jong hielden,³³ denk ik dat we onze leerlingen - en ook studenten in het hoger onderwijs trouwens -

veel kunnen leren door hen in te wijden in de adviezen die Aristoteles en Quintilianus de klassieke redenaars gaven en die nog altijd relevant zijn. Dat laat zich gemakkelijk illustreren door het gebruik dat succesvolle hedendaagse sprekers als Barack Obama, maar ook bijvoorbeeld Michelle Obama, Oprah Winfrey en de Zuid-Afrikaanse aartsbisschop Tutu nog altijd maken van retorische technieken die al in de oudheid werden aanbevolen. Kennis van die technieken, wat mij betreft inclusief de Grieks/Latijnse terminologie die we daarvoor ter beschikking hebben, kennis van die technieken samen met een goed inzicht in de contexten waarin ze gebruikt kunnen worden, kan bijdragen aan een stevig repertoire aan mondelinge en schriftelijke uitingsmogelijkheden en aan een gedegen fundament voor de keuzes die daaruit gemaakt moeten worden.

Dat ik pleit voor een prominente rol van de klassieke retorica in ons vaardighedenonderwijs is niet alleen omdat we leerlingen en studenten daarmee verder kunnen brengen in hun eigen productieve vaardigheden - spreken en schrijven dus. Ik pleit daar ook voor, omdat de klassieke retorica hen kan helpen te doorzien wat er kan gebeuren als anderen, en dan met name professionele sprekers of schrijvers, hun publiek proberen tot een bepaald standpunt te brengen. Het zou mij veel deugd doen als we in het schoolvak Nederlands leerlingen beter kunnen helpen te doorzien met wat voor middelen bijvoorbeeld politici proberen hen voor hun eigen opvattingen te winnen. Onze Amsterdamse collega Jean Wagemans haalde een paar jaar geleden in een Volkskrant-column in dit verband een treffend citaat aan van een niet nader bekende Griek. Die kerfde ruim tweeduizend jaar geleden deze tekst in een muur: "Wie de retorica niet bestudeert, wordt er het slachtoffer van".³⁴ En precies zo is het.

Het wordt tijd om af te sluiten. Dat doe ik, het zal u misschien niet verbazen, met een verhaal. Het sluit aan bij de titel van dit afscheidscollege: 'Vanavond om kwart over zes ben ik vrij'. Voor de jongere generatie, zo heb ik intussen gemerkt, is dat niet veel meer dan een aanduiding van het moment waarop ik feitelijk met pensioen, of wat chiquer gezegd met emeritaat ga. Maar aanwezig van een wat meer gevorderde leeftijd herkennen wellicht ook de verwijzing naar een nummer uit de beginperiode van Willeke Alberti.

Toen in 1966 de elpee *Twaalf hits van Willeke* werd uitgebracht, met daarop ook andere populaire nummers als 'De winter was lang' en 'Spiegelbeeld', toen besloten mijn broers en ik die elpee voor mijn moeder te kopen. Die had het niet gemakkelijk met haar vijf, laten we zeggen, nogal levendige zonen. Mijn moeder was blij met ons cadeau, zo blij dat ze de elpee erg vaak draaide. Een beetje kinderachtig zongen wij dan uit volle borst mee, net zolang tot we de teksten van de weeromstuit zo ongeveer uit het hoofd hadden geleerd. Rond die tijd moet mijn zwak voor Willeke Alberti ontstaan zijn. Niet dat ik daarvoor uit durfde te komen. Als veertienjarige was je in 1966 voor de Beatles of de Stones en zeker niet voor een Nederlands tieneridool dat zong over 'Zoenen op het zebrapad'.

Maar goed, Willeke werd een volwassen zangeres en een succesvol actrice, en ze bleek ook bereid om zich publiekelijk in te zetten voor wat zij als de goede zaak beschouwde: eerst de emancipatie van homo's en lesbiennes, later ook de zorg voor ouderen, waar ze met grote regelmaat vrijwel onbezoldigd voor op ging treden. Dat heb ik altijd erg sympathiek gevonden en hoe ouder ik werd, hoe explicieter ik dat ook aan anderen liet weten.

Het werd januari 2007. Ik was uitgenodigd voor een groots opgezette nieuwjaars- bijeenkomst van de al genoemde *Stichting Lezen en Schrijven*. Aanwezig waren onder meer Prinses Laurentien, de onvermoeibare initiatiefnemer van deze stichting, Frits van Oostrom, intussen ook voorzitter van het *Forum AtotZ* dat het werk van *Lezen en Schrijven* steunt, en ook - u raadt het al: Willeke Alberti, als een van de bekende Nederlanders die de laaggelettertheidsbestrijding een warm hart toedragen. Ik zag

Willeke zitten en besloot de stoute schoenen aan te trekken. Ik stapte op haar af en vertelde haar van mijn bewondering voor wat ze allemaal gedaan had en nog steeds deed. Ze reageerde kort, vriendelijk en professioneel. Ik was vast niet de eerste die haar zo maar aansprak en complimenteerde. Maar na afloop van de conferentie raakten we toch aan de praat. Er ontstond een heel prettig gesprek, onder meer over onze beider vaders. Dat gesprek duurde veel langer dan ik had kunnen denken. Ik vond het prachtig allemaal en liet dat ook heel vlug weten, eerst thuis aan Marijke en daarna aan mijn collega's in Nijmegen, waar ik toen werkte. Die collega's, Margot van Mulken en Berna Hendriks voorop, reageerden heel aardig, maar de volgende dag begonnen ze wel een beetje plagerig te informeren of Willeke al gebeld had. En verdraaid, diezelfde week nog werd ik inderdaad gebeld - niet door Willeke zelf maar door haar manager. Hij nodigde hij me uit, namens Willeke, om enkele dagen later een optreden in een in Nijmeegs verzorgings- annex verpleegtehuis bij te wonen. Natuurlijk ging ik. Het werd een onvergetelijke ervaring. Ze trad op in een bescheiden zaaltje, voor bewoners van het tehuis, familieleden, personeel - en voor mij dus. Begeleid door een prima orkest, compleet met backing vocals, zong Willeke vol overgave de liedjes waar de bewoners mee opgegroeid waren. Het effect was overdonderend. Mensen die bij het begin van het optreden nog geheel in zichzelf gekeerd waren en geen contact met de wereld om hen heen leken te hebben, klaarden zienderogen op. Na een tijdje neurieden ze, of zongen ze zelfs mee, en na afloop keken ze een heel stuk helderder en blijer uit hun ogen dan toen ze binnen waren gekomen. Willeke Alberti had me nog eens laten zien wat ik eigenlijk ook wel wist. Het is mooi om van alles en nog wat te kunnen en te bezitten, maar het is nog veel mooier om wat je kunt en bezit te gebruiken om er iets betekenisvols voor anderen mee te doen.

Ik sluit nu echt af. Ik heb de afgelopen jaren veel van jullie gekregen, als student, als docent, als collega, als familielid en als vriend - hier en zeker ook in Zuid-Afrika. Daar ben ik dankbaar voor. Ik hoop dat ik af en toe ook iets van waarde terug heb kunnen geven.

Dankjulliewel.

Noten

1. Zie de congresbundel *Taalbeheersing 1978: Verslagen van een symposium gehouden op 13 april 1978 aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg*. Uitgegeven door de VIOT in samenwerking met de Vakgroep Toegepaste Taalkunde van de TH Twente. Enschede. Vereniging Universitair Overleg Taalbeheersing.
2. Zie de website van het congres: <http://www.viot2018.org>
3. Drop, W. (1958). *Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw* (Dissertatie). Assen: Van Gorcum.
4. Formeel was dr. Garnt Stuiveling de eerste hoogleraar Taalbeheersing in Nederland; al in 1950 werd hij als zodanig benoemd aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Stuiveling hield zich echter alleen bezig met de praktijk van het schrijven en het spreken in het openbaar; taalbeheersingsonderzoek heeft hij feitelijk nooit gedaan. Hij is dan ook aanzienlijk beroemder geworden als hoogleraar Nederlandse Letterkunde; dat was hij sinds 1956. Zie verder het lemma over Stuiveling in de DBNL: https://www.dbnl.org/tekst/anro001bioe01_01/stui002.php
5. Zie <http://www.viot.nl/bundels.html#1978> voor de inhoudsopgaves van de eerste tien VIOT-congresbundels. Daarna zijn nog verschenen:
 1. Spooren, W., Onrust, M., & Sanders, J. (Red.), *Studies in taalbeheersing 3*. Assen: Van Gorcum.
 2. Boogaart, R., & Jansen, H. (Red.) (2013). *Studies in Taalbeheersing 4*. Assen: Van Gorcum.
 3. Van de Mieroop, D., Buysse, L. Coesemans, R., & Gillaerts (Red.) (2016). *De macht van de taal: Taalbeheersingsonderzoek in Nederland en Vlaanderen*. Leuven: Acco.
6. Steehouder, M., & C. Jansen (1984). Technologisch taalbeheersingsonderzoek. *Gramma*, 8(1), 1-22.
7. Braet, A. (1990). *Taaldaden: Een leergang schriftelijke en mondelinge taalbeheersing*. Groningen: Noordhoff.
6. Janssen, D.M.L., van der Loo, M., van den Hurk, J., & Jansen, F. (2012). *Zakelijke communicatie voor professionals*. Groningen: Noordhoff.
7. Eemeren, F.H., & Snoeck Henkemans, A.F. (2016). *Argumentatie: Inleiding in het analyseren, beoordelen en houden van betogen* (5e dr.). Groningen: Noordhoff.
8. Maes, A., Ummelen, N., & Hoeken, H. (1996). *Instructieve teksten: Analyse, ontwerp en evaluatie*. Bussum: Coutinho.
9. Hoeken, H., Hornikx, J., & Hustinx, L. (2012). *Overtuigende teksten: Onderzoek en ontwerp* (2e, herz. dr.). Bussum: Coutinho.

10. Karreman, J., & Enschoot, R. van (Red.) (2013). *Tekstanalyse: Methoden en toepassingen* (3^e, herz. dr.). Assen: Van Gorcum.
11. Steehouder, M., Jansen, C., Gulik, L. van, Mulder, J., Pool, E. van der, & Zeijl, W. (2016). *Leren communiceren* (7e, herz. dr.). Groningen: Noordhoff.
12. Jansen, C., Steehouder, M., & Gijsen, M. (Red.) (2006). *Professioneel communiceren: Taal- en communicatiegids* (2e, herz. dr.). Groningen/Houten: Martinus Nijhoff.
13. Steehouder, M., & Jansen, C. (1997). *Handleidingenwijzer: Gids voor het schrijven van computerhandleidingen*. Den Haag: SDU.
14. Jansen, C., Steehouder, M., Edens, K., Mulder, J., Pander Maat, H., & Slot, P. (1989). *Formulierenwijzer: Handboek voor het redigeren van formulieren*. Den Haag: SDU.
15. Jansen, C., & Woudstra, E. (1981). Tien jaar discussie over taalbeheersing. *De Nieuwe Taalgids*, 74(5), 409-419.
16. Zie <https://www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/begrijpelijke+taal>
17. Zie <https://www.nwo.nl/en/research-and-results/research-projects/i/56/8956.html>
18. Jansen, C., Richards, R., & Van Zyl, L. (2017, Open Access). Evaluating four readability formulas for Afrikaans. *Stellenbosch Papers In Linguistics Plus*, 53: *Die wisselwerking tussen teorie en praktyk in toegepaste taalkunde / The interplay between theory and praxis in applied linguistics*, 149-166. Vindplaats: <http://spilplus.journals.ac.za/pub/article/view/739/729>
19. Zie <http://begrijpelijkeformulieren.org/over-begrijpelijke-formulieren/voor-wie-doen-we-het/aanvraag-bouwvergunning>.
20. Jansen, C., & Steehouder, M. (1991). Formulieren als bron van taalverkeersproblemen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 13(1), 30-45.
21. Zie <https://www.careljansen.nl/directduidelijk.pdf>
22. Drop, W. (1978). Verhalen in persuasieve communicatie (Kort referaat). *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 1(1), 95-96.
23. Sanders, J. 2017. *We hebben een verhaal nodig* (Oratie). Nijmegen: Radboud University.
24. Jansen, C. (2013). Een zoete verleiding: De fotoroman in de gezondheidscommunicatie. *Tekstblad*, 19(5/6), 6-11.
25. Koops van 't Jagt, R., Hoeks, J.C.J, Duizer, E., Baron, M., Molina, G.B., Unger, J.B., & Jansen, C.J.M. (2017, Open Access). Sweet temptations: How does reading a fotonovela about diabetes affect Dutch adults with different levels of literacy? *Health Communication*, 1-7. Vindplaats: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10410236.2016.1258617?scroll=top&needAccess=true>

26. Garate Gamboa, M. E. (2016). *Twee durven meer: Een kwantitatief onderzoek naar de effecten van de keuze van taal en cultuur in een fotostrip op de intentie en attitude van de lezer* (MA-scriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
27. Davis, H.D. (2017). *'Spyt kom te laat': The Development and Evaluation of a Health-related Fotonovela about Methamphetamine ('Tik') Use in the Western Cape and Northern Cape Provinces of South Africa* (Dissertation). Stellenbosch: Stellenbosch University. Vindplaats: <http://scholar.sun.ac.za/handle/10019.1/102845>
28. Jansen, C., & Woudstra, E. (Red.) (1987). Taalbeheersing in de markt (Inleiding themanummer). *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 9(1), 1-4.
29. Witte, T. (2017). *Enkele zorgwekkende ontwikkelingen aangaande het schoolvak Nederlands. Notitie voor de Taalunie*. Vindplaats: [https://www.rug.nl/research/portal/files/53702156/170529 Notitie voor de Taalunie Zorgwekkende ontwikkelingen DEF.pdf](https://www.rug.nl/research/portal/files/53702156/170529_Notitie_voor_de_Taalunie_Zorgwekkende_ontwikkelingen_DEF.pdf)
30. Meesterschapsteams Nederlands (letterkunde en taalkunde/taalbeheersing) (2016). *Manifest Nederlands op school*. Vindplaats: <https://vakdidactiek.nl/wp-content/uploads/2016/01/Manifest-Nederlands-op-School.pdf>
31. Zie bijvoorbeeld:
32. Braet, A. (1980). Taalbeheersing: Een plattegrond en een programma. In A. Braet (Red.), *Taalbeheersing als nieuwe retorica. Een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht* (pp. 63-81). Groningen: Wolters-Noordhoff.
33. Jong, J. de (2012). *Spreken als Max Havelaar*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam/NRC Boeken.
34. Wagemans, J. (2014). Wij zijn allemaal slachtoffers van de retorica. (Column in *De Volkskrant* van 11 september 2014). Vindplaats: <https://www.volkskrant.nl/opinie/-wij-zijn-allemaal-slachtoffers-van-de-retorica~a3746006/>